

УДК 94 (477) - 058.234.4 "196/198"

МАТЕРІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РІВЕНЬ СІЛЬСЬКИХ ТРУДІВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (сер. 1960-х – 1980-ті рр.)

Ольга Лісовська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. І. Гонти, 36
e-mail: LisovskaOlya@ukr.net

Україна, по своїй суті, аграрна країна. Але, нажаль, історичні події внесли свої корективи у розвиток даного сектору. Ще до цього часу є когорта людей, особливо старшого віку, які із захопленням згадують життя в українському селі радянського періоду. Але, вся проблема полягає у тому, що їм не було з чим порівняти побутові умови, вони були відрізані від реальності і не розуміли справжнього стану речей. Висвітлення питань, пов'язаних із побутовим життям селян Української РСР є актуальним, особливо для відтворення цілісної реальної картини історії українського села 1960-1980-х років.

Тема даного дослідження знайшла часткове висвітлення у радянській історіографії, в якій з ідеологічних причин, дані, що характеризували рівень соціально-культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки, подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях і позитивних показниках; замовчувалися недоліки та наявні проблеми сільського господарства та розвитку його культурно-побутового рівня, переоцінювалася їх ефективність. У сучасній історичній науці низка дослідників вже зробили спробу переосмислити досягнення радянського села у соціально-культурній сфері [5; 6]. Висвітлення цього питання на нових методологічних засадах простежується у низці праць І.В. Рибачка, що є необхідним для відтворення неупередженої соціальної історії українського села в означений період [11; 12]. Хоча, здебільшого, питання становища культурно-освітніх закладів у селі, розглядаються у контексті розвитку всієї аграрної історії Української РСР [4; 13].

Метою даного дослідження є акцент уваги на соціально-культурному становищі українського села у сер. 1960-х – 1980-ті

роки. Автор ставить перед собою наступні завдання: на основі архівних джерел показати реальне соціально-побутове становище у селі; охарактеризувати культурний рівень сільських трудівників; з'ясувати роль держави у покращенні даної сфери.

В умовах панування командно-адміністративної системи загальмування темпів зростання економіки у сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відбилося на рівні добробуту народу. І хоча у 1960-1980-х роках спостерігається підвищення заробітної плати трудящих, житлове будівництво, безкоштовна медична допомога, проте життєвий рівень народу загалом залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Низький життєвий рівень десятків мільйонів радянських людей, відсутність ефективних стимулів до праці викликали процеси фізичної та соціальної деградації, разом з якою Україна впритул наблизилася до кризи соціально-економічної системи. Вже у другій половині 1980-х років ця криза набула дуже гострого характеру.

У 1965 році розпочалося будівництво експериментально-показових сіл. Для цього було обрано 15 населених пунктів у різних областях республіки, на спорудження яких витрачено більш як 55 млн. крб. Нові села мали високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування, який раніше був характерний лише міським жителям [12, с.118]. У такого роду села держава вкладала величезні кошти не тільки на будівництво житла, але й на культурно-побутові заклади, прокладання шляхів із твердим покриттям, газифікацію, електрифікацію тощо. Більшості господарств держава виділяла на соціальну інфраструктуру села надто

мізерні кошти, а деяким і зовсім не виділяла. Особливо це стосується так званих неперспективних сіл, що були на грані вимирання.

Низка колгоспів намагався покращувати побутові умови за свої кошти. Так, у декількох районах Вінницької області господарства за власні кошти і з власних будівельних матеріалів вели будівництво торговельних підприємств споживчої кооперації. Організації облспоживспілки ці роботи не оплачували. У 1978 р. підприємства побутового обслуговування УРСР заборгували колгоспам 1,1 млн. крб. У низці колгоспів кошти використовувалися насамперед на будівництво доріг районного й обласного значення. На 01.10.1978 р. сума таких коштів складала 24,8 млн. крб. [7, с.5].

У вересні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про впорядкування будівництва на селі» для поступового перетворення населених пунктів в облаштовані селища з добрими житловими та культурно-побутовими умовами, які б задовольнили запити сільського населення.

У 1978 р. Держбуд УРСР визначив можливість подальшого розвитку 18,8 тис. сіл, або близько 63% від загального числа, як перспективних. Розвитку решти сіл, по суті, не приділялося ніякої уваги. У них нічого не будувалося, закривалися школи, клуби, підприємства торгівлі, побуту, медичне обслуговування було на найнижчому рівні.

У другій половині 1960-х років дещо пожвавилось житлове будівництво на селі, проте, в основному, колгоспники будували собі будинки за власні кошти та своїми власними силами. Тільки у деяких селах з'являлися житлові будинки, збудовані на кошти колгоспів. Вони переважно були призначені для голів колгоспів та інших керівників правління. Спад житлового будівництва загострився у 1966-1970 рр. Обмеженість коштів у колгоспників, труднощі з будівельними матеріалами стримували спорудження житла. Кошти, виділені на будівництво житла, були не лише мізерними, але й часто використовувалися не за призначенням. Факти неправильного використання колгоспних коштів мали місце у господарствах Житомирської, Закарпатської, Миколаївської, Хмельницької, Кримської обла-

стей [6, с.265-266].

Більшість сімей проживали у дерев'яних і збірно-щитових будинках, які були вогне-небезпечними. Майже половина осель, в яких мешкали колгоспники, була вкрита соломною й очеретом. Приблизно 0,52% сімей, які проживали у сільській місцевості, для опалення своїх будинків користувалися газом, 98% хат не мали каналізації, зовсім відсутнє гаряче водопостачання. На кінець 1980-х років лише 1260 сільських населених пунктів (переважно райцентри) мали водогін, 213 каналізацію. Не більше 2% сіл республіки були підключені до централізованої мережі.

Протягом 60-80-х років ХХ ст. певні зміни відбулися в електрифікації села. До кінця 1960-х років в УРСР у виробничих цілях електроенергією користувалися практично всі колгоспи та радгоспи. Що стосується використання електроенергії у побуті, то справа тут була далекою до бажаного. Так, у 1965 р. у колгоспи та радгоспи УРСР усього надійшло електроенергії 3307 млн. кВт-год., у 1970 р. – 5201 млн. кВт-год. Усього господарствами було використано: у 1965 р. – 2361 млн. кВт-год., у 1970 р. – 4592 млн. кВт-год. На виробничі цілі – відповідно 2106 млн. кВт-год. та 4212 млн. кВт-год., на освітлення культурно-побутових будівель у 1965 р. – 245 млн. кВт-год., у 1970 р. – 380 млн. кВт-год. [15, с.50].

У 1968 р. сільське населення 11 радгоспів і 34 колгоспів узагалі не було електрифіковано, у 9% колгоспів і 4,3% радгоспів менше половини житлових будинків мали електричну енергію, 60% колгоспів і 21,5% радгоспів – від 50% до 96% житлових будинків було електрифіковано та лише у 30% колгоспів і 73 радгоспів усі житлові будинки колгоспників і робітників мали електричні освітлення. Близько 1 млн. сімей, які проживали у сільській місцевості, взагалі не користувалися електроенергією [11, с.187].

Надто низьким був рівень газифікації сільських будинків. Якщо у 1970 р. було газифіковано 4029 тис. квартир, у 1985 р. – 8840 тис., то на селі відповідно 854 та 4524 тис. хат, до того ж переважно скрапленним газом. Якщо одиночна протяжність вуличних газових мереж у містах у 1970 році складала 12,8 тис. км., у 1985 р. – 31,5 тис.

км., то на селі відповідно 0,4 та 8,8 тис. км. [11, с.188-190]. На середину 1980-х років за рівнем електрифікації, радіофікації та телефонізації село значно поступалося місту.

У період, взятий до розгляду, мережа закладів культури на селі функціонувала за рахунок стаціонарних громадських, пересувних клубів, бібліотек, музеїв, кіноустановок.

У період 60-80-х років ХХ ст. збільшувалася кількість бібліотек. В УРСР у 1982 р. їх нараховувалося 26097, у тому числі 19065 – на селі. Однак матеріальна база бібліотек була слабкою, не вистачало науково-популярної, довідкової, дитячої літератури; соціально-політична ж вибиралась одномаїтно та тенденційно (близько 30% книжкових фондів займали твори класиків марксизму-ленінізму).

У системі культурно-масових установ відбувалися так звані якісні перетворення: замість невеликих клубів стали будувати будинки та палаци культури – установи нового типу для сільської місцевості [4, с.503-505].

На кін. 1980-х років 23% сільських населених пунктів не мали клубів (або 15% від загальної кількості у республіці). Завдання будівництва закладів культури в УРСР з року в рік не виконувалися. Так, у 1970 р. планувалося побудувати 701 клуб і будинків культури, 553 дитячих садків та ясел. Відповідно, було збудовано 484 клуби, 393 дитячих садки [16, с.7].

У 1985 році 500 клубних закладів культури на селі знаходилися в аварійних приміщеннях. У багатьох клубах не було кімнат для гурткової роботи, музичних інструментів, звукової апаратури. Вони не були забезпечені комфортними меблями, повноцінним обладнанням сцен.

З кожним роком зменшувалася кількість побудованих шкіл. За 1966-1970 рр. було побудовано 3153 шкіл; у 1971-1975 рр. – 1947, у 1976-1980 рр. – 1112, у 1981-1985 рр. – 747. Більше 213 шкільних об'єктів на селі було збудовано до середини 80-х років за рахунок колгоспів. У 1969 р. у Черкаській області працювало 43 школи робітничої молоді, 185 окремих класів робітничої та сільської молоді та 14 міських і

міжрайонних заочних шкіл, якими було охоплено 26959 учнів [18, с.4].

Не менш гостро стояла проблема закріплення вчительських кадрів на селі. Поряд із житловими, виникали проблеми поліпшення умов життя працівників освіти на селі. Насамперед це стосувалося заробітної плати. У середині 1960-х років заробітна плата вчителів була підвищена на 25%. Однак у кінці 1970-х років рівень освітньої зарплатні відставав від середньої зарплати робітників і службовців на 15%.

Найскладнішою проблемою, пов'язаною із створенням на селі постійно діючих дошкільних закладів, залишалася наявність приміщень, які б дозволили створити для дітей необхідні побутові умови. Досить складною для дошкільних закладів залишалася проблема забезпеченості твердим і м'яким інвентарем, ігровими площадками, гойдалками.

У кінці 70-х – сер. 80-х років проводжувало звучати чимало гучних закликів на різноманітних партійних з'їздах, покликаних створити видимість роботи з перебудови соціально-побутової сфери українського села. Зокрема, у 80-ті роки було продовжено практику проведення резонансних кампаній щодо широкомасштабного впорядкування сіл.

У прикордонних селах було побудовано низку шкіл, медпунктів, будинків культури, здійснено електрифікацію і телефонізацію, перекрито шифером більше 500 селянських будинків [14, с.6].

Проте для більшості колгоспів республіки такі вкладення у соціальну інфраструктуру залишалися непосильними. У 1980-х роках в УРСР нараховувалося понад 40% нерентабельних колгоспів, у середині 80-х років, за даними офіційної статистики, 959 колгоспів республіки перебували на межі банкрутства. У 1980 р. була розроблена комплексна програма соціально-культурного розвитку села в УРСР на 1981-1985 рр. і на перспективу до 1990 р. [17, с.48].

У 1982 р. прийнято Продовольчу програму, яка передбачала здійснення комплексного соціально-побутового розвитку села за рахунок збільшення державних капіталовкладень. Але програмні постанови зали-

шилися нереалізованими через кризові явища в економіці. За Продовольчою програмою, в XI п'ятиріччі частка витрат на поліпшення соціальної сфери становила 6,8 млрд. крб. державних капіталовкладень та коштів колгоспів, з них 3 млрд. – на культурно-побутове будівництво на селі [9, с.36-39].

Радам Міністрів союзних республік також дозволялося направляти на спорудження об'єктів культурно-побутового призначення в економічно-слабких господарствах до 10% капіталовкладень, які виділялися на будівництво об'єктів невиробничого призначення у містах і промислових центрах. У 1985 р. було створено сільську комунальну службу [10, с.23].

Важке матеріально-технічне становище було й у сільській медицині. Як правило, на селі переважили невеликі лікарні, недостатньо обладнані медичною апаратурою, особливо засобами та приладами діагностики. У 1965 році з 2241 сільської дільничної лікарні лише 87,3% було обладнано клініко-діагностичними, 61,1% – фізично-терапевтичними лабораторіями, 45,6% – рентгенівськими кабінетами, 2,8% – електрокардіографами. У 1970 р. 97,3% лікарень мали фізико-терапевтичні кабінети, 67,8% – електрокардіографи, 37,8% – кабінети з переливання крові, 31,3% – патологоанатомічні відділення [11, с.194-197].

Запровадження пенсійного забезпечення колгоспників, гарантованої оплати праці в колгоспах у другій половині 60-х років сприяло підвищенню купівельної спроможності сільського населення, попиту на товари. У великих селах почали створювати універсальні магазини з торговою площею, достатньою для організації продажу непродовольчих товарів у широкому асортименті. Однак ріст торговельної мережі на селі розвивався кволо. У порівнянні з 1965 роком кількість торговельних закладів на селі збільшилася лише у 1980-х роках на 963 одиниці.

Нерозвинутою на селі залишалася система громадського харчування. У 1970 р. на селі діяло 15,8 тис., у 1980 р. – 17,4 тис., а у 1988 р. – 17,8 тис. закладів громадського харчування. У 1970-х роках було взято курс на спорудження у кожному сільському ра-

йоні хлібозаводів або хлібокомбінатів.

Було дещо розширено мережу сільських закладів побуту. У 1966 р. у селах УРСР було відкрито 750 ательє, майстерень, приймальних пунктів. З них на кошти колгоспів – 264. У 1970 р. не було охоплено послугами закладів побуту 12100 сіл республіки, або 37% від їх загальної кількості. 448 підприємств побуту на селі було розміщено у пристосованих, орендованих у приватних осіб приміщеннях. Хоча на всіх тваринницьких комплексах було побудовано душові або сауни [8, с.2].

У травні 1966 р. було введено гарантовану оплату праці колгоспників, запроваджено грошову оплату. Нова система давала змогу створити фонд оплати на початку поточного року та використати кошти, що надходили від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції й інших джерел для розрахунків із колгоспниками та спеціалістами.

У вигляді досліду в 1967 р. було переведено на повний госпрозрахунок 390 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств. Цим господарствам надавалися: довгострокові кредити на централизовані капіталовкладення виробничого призначення, кредити на спорудження житлових будинків та об'єктів культурно-побутового призначення, кредит для механізації.

Оплата праці колгоспників УРСР за 1966-1970 рр. збільшилася на 42%. Проте загалом вона залишалася низькою. Введення щомісячної гарантованої оплати праці підвищило грошову оплату більшості колгоспників, але натурально їх оплата значно зменшилася.

З 1965 р. вступив у дію закон про пенсії, який гарантував право на одержання пенсії всіма працездатними членами артіль. Початковий розмір пенсії колгоспника становив 8 крб. на місяць і до кін. 1970-х років її розмір досяг 24-26 крб. на місяць.

У 1968 р. 28 радгоспів, переведених на повний госпрозрахунок, одержали 14,3 млн. крб. доходу, що на 1,6 млн. крб. більше, ніж у 1966 р. Рівень рентабельності цих господарств зріс із 34,7% майже до 37% [1, с.2].

Таким чином, гострота проблеми матеріально-технічної бази села у культурній сфе-

рі, необхідність прийняття термінових рішень для кардинальних змін стану справ вимагали нових підходів для соціально-культурного будівництва на селі. У середині 1960-х рр. була зроблена спроба знайти такі шляхи. Здійснюваний курс був розрахований насамперед на використання місцевих економічних і фінансових ресурсів, збільшення асигнувань держави у ході масштабного будівництва. Але у своїй основі пошук нових підходів не міг суттєво вплинути на стан матеріально-технічної бази закладів культури, оскільки він здійснювався у рамках командно-адміністративної системи та не був позбавлений технократичного мислення, залишкового принципу та половинчастого підходу у прийнятті рішень. Уже на початку 1970-х рр. можливості для широкомасштабного будівництва на селі були вичерпані.

Збільшення капітальних вкладень у соціальну сферу села дало позитивні зміни. Разом із тим, кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури села, не дозволяли подолати хронічне відставання села від міста. Більшість сільських населених пунктів була погано упорядкована, в них не було налагоджено комунальне обслуговування, поставлено на належному рівні медичне, торговельне та культурно-побутове обслуговування. Селянин продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

Починаючи з середини 60-х рр. ХХ ст., було здійснено чимало спроб створити на селі нормальні культурно-побутові умови, підняти доходи колгоспників і робітників радгоспів до такого рівня, щоб припинити масовий відтік людей до міста. Однак усі заходи у цьому напрямку виявилися запізнілими та недостатніми. У кінці 1980-х рр. значна частина сільських жителів не мала змоги користуватися більшістю побутових зручностей, що існували у цивілізованих країнах: теплою водою, газом, регулярним

транспортним сполученням тощо. Тому у сільських людей посилювалося невдоволення соціальною несправедливістю у стосунках між містом і селом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області, ф.136, оп.57, спр.128, 77 арк.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф.2552, оп.2, спр.176, 84 арк.
3. ДАЧО, ф.4313, оп.3, спр.359, 197 арк.
4. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова й ін. – 2006. – 652 с. іл.
5. Кривчик Г.Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки / Г.Г. Кривчик // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
6. Панченко П.П. Аграрна історія України: підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000 – 342 с.
7. Про державний план розвитку народного господарства УРСР на 1967 рік // Сільські вісті. – № 296. – 1966. – 24 грудня. – С. 1.
8. Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок // Сільські вісті. – № 89. – 1967. – 15 квітня. – С. 1.
9. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що випливають з його рішень і доповіді тов. Л.І. Брежнєва «Про продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації». Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1982. – № 8. – С. 4-35.
10. Пушкаренко П. Соціально-економічний розвиток села / П. Пушкаренко // Сільські вісті. – № 3. – 1968. – 21 грудня. – С. 2.
11. Рибак І. Соціально-побутова структура українського села / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
12. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І.В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с., іл.
13. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф.2, оп.14, спр.5643, 241 арк.
15. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.3086, 71 арк.
16. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.2728, 111 арк.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.2, спр.671, 201 арк.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.202, 16 арк.

Лісовська Ольга *Матеріально-культурний рівень сільських трудівників Української РСР (сер. 1960-х – 1980-ті рр.)*

У статті проаналізовано соціально-побутове становище мешканців українського села у сер. 1960-х - у 1980-ті роки. Розглянуто основні напрями соціальної політики держави в означений період, наголошено на досягненнях та прорахунках керівництва. Автором зроблений висновок, що починаючи з середини 60-х рр. ХХ ст., було здійснено чимало спроб створити на селі нормальні культурно-побутові умови. Однак усі заходи у цьому напрямку виявилися

запізнiлими та недостатніми. У кінці 1980-х рр. значна частина сільських жителів не мала змоги користуватися більшістю побутових зручностей.

Ключові слова: українське село, соціальна сфера, інфраструктура, пенсійне забезпечення, госпрозрахунок, культурний рівень

Лисовская Ольга *Материально-культурный уровень сельских тружеников Украинской ССР (сер. 1960-х – 1980-е гг.)*

В статье проанализированы социально-бытовое положение жителей украинского села в сер. 1960-х – в 1980-е годы. Рассмотрены основные направления социальной политики государства в указанный период, отмечаются достижения и просчеты руководства. Автором сделан вывод, что начиная с середины 60-х гг. XX в., было осуществлено немало попыток создать на селе нормальные культурно-бытовые условия. Однако все меры в этом направлении оказались запоздалыми и недостаточными. В конце 1980-х гг. значительная часть сельских жителей не имела возможности пользоваться большинством бытовых удобств.

Ключевые слова: украинское село, социальная сфера, инфраструктура, пенсионное обеспечение, хозрасчет, культурный уровень

Lisovs'ka Olga *The material and cultural level of rural workers in the Ukrainian SSR (from the middle of 1960's to the 1980's)*

The article analyzes social life of inhabitants in Ukrainian villages in the period from the mid-1960s to the 1980s. The main directions of state social policy in this period are examined; the leaders' achievements and failures are emphasized. On the basis of archival documents the author has found that the problem of village material and technical base in the cultural sphere, the need for urgent decisions to change fundamentally the current situation required new approaches for social and cultural transformations in rural areas. In the mid-1960s an attempt was made to find such ways. The undertaken policy was primarily targeted at the usage of local economic and financial resources, the increase of the state budgeted funds during a large-scale construction. However, the search for new approaches could not significantly affect the material and technical base of establishments functioning in social sphere, as such measure was a part of the command and administrative system and influenced by technocratic thinking, the residual principle and halved attitude in making decisions. In the early 1970s the resource possibilities for large-scale construction in rural areas were depleted.

The author comes to the conclusion that since the mid-1960s there had been many attempts to create normal cultural and life conditions in the country, to raise the incomes of collective farmers and workers of state farms so that their material level could stop people's leaving villages for urban areas. However, all measures turned to be overdue and insufficient. In the late 1980s a significant part of the rural population was not able to use most of the conveniences existing in civilized countries: warm water, gas, regular transport services, etc.

The increase of capital investments in social sphere of villages resulted in positive changes. At the same time the funds allocated for the development of social infrastructure in the rural area did not enable the village inhabitants reach the same material level that existed in the urban areas. The villager continued to be a person of lower category in terms of pensions, provision or life conditions.

Keywords: Ukrainian village, social issues, infrastructure, pensions, cost accounting, the cultural level

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.02.2016 р.